



УДК 338.43:330.336

**Шубравська О.В.**, д-р екон. наук, професор  
завідувач відділу форм і методів господарювання в агропромисловому  
комплексі Інституту економіки та прогнозування НАН України

## РОЗВИТОК АГРАРНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ЕКОНОМІЧНОЇ СТАЛОСТІ

*Зіставлені параметри функціонування вітчизняного агрогосподарювання з відповідними нормативами та показниками розвитку агропродовольчих систем розвинених країн із подібними до українських природно-кліматичними умовами. На основі цього оцінено поточний стан розвитку вітчизняного агропродовольчого виробництва з позиції його економічної сталості. Запропоновані першочергові завдання держави щодо забезпечення сталого економічного розвитку сільськогосподарського виробництва.*

*Ключові слова:* сільськогосподарське виробництво, сталий економічний розвиток, ресурсне забезпечення, державне регулювання.

**JEL: Q01**

Згідно з класичним визначенням сталий розвиток трактується як узгоджений розвиток економічних, соціальних процесів і навколишнього природного середовища. В аграрній сфері переважно досліджується сталість сільського розвитку (sustainable rural development), у тому числі характер використання ресурсів території, та сталість сільського господарства (sustainable agriculture), коли першочергова увага приділяється сфері аграрного виробництва та її реакції на зовнішні виклики.

Методологія дослідження сталого розвитку включає виявлення його стратегічної мети і складових (критеріїв) на базі системного й міждисциплінарного (у т.ч. для визначення віддалених наслідків здійснених дій) підходів із використанням порівнянних даних, а також побудову індикаторів, які відображають стан розвитку в конкретний момент часу і його відповідність обраним параметрам сталості.

Під сталістю агропродовольчого виробництва пропонуємо розуміти його здатність стало зростати в умовах дотримання оптимальних пропорцій свого внутрішнього розвитку і збалансованості з розвитком взаємодіючих із ним екологічної та соціальної систем. Отже, сталий розвиток галузі по суті означає такий її розвиток, за якого забезпечується певний, достатній для розширеного відтворення людського та виробничого потенціалу рівень доходів товаровиробників, у повному обсязі задовольняються потреби споживачів агропродовольчої продукції, а також дотримуються екологічні обмеження у здійсненні сільськогосподарської діяльності [1].

Вплив на характер розвитку аграрного виробництва справляють як глобальна агропродовольча система, так і національна економіка, а також стан галузі та окремих суб'єктів агрогосподарювання. Незважаючи на те, що чинники макро- і мезорівня є визначальними в процесі формування сталої моделі розвитку, в міру посилення відкритості національної економіки глобальна система справляє дедалі більший вплив на функціонування агропродовольчого виробництва. Причому такий вплив у різні періоди може сприяти як підвищенню сталості агропродовольчої системи, так і її розбалансуванню, залежно від кон'юнктури світового ринку і заходів державного регулювання продовольчого ринку країни. Слід підкреслити, що з позиції забезпечення сталості агропродовольчої системи розширення зовнішньої торгівлі є виправданим лише для збалансування національного ринку в періоди виробництва агропродукції в обсягах, що



суттєво перевищують внутрішній платоспроможний попит (експорт), і в неврожайні роки через необхідність задоволення продовольчих потреб населення країни (імпорт). Характер впливу (стабілізуючий чи деструктивний) глобальних чинників на сталість сільськогосподарського виробництва має визначатися у контексті оцінювання його раціональної спеціалізації, структурної збалансованості й екологічної допустимості.

Згідно з наведеним вище розумінням процесу сталого економічного розвитку агропродовольчого виробництва визначимо його основні складові, відповідні їм індикатори, окреслимо їхні значення, керуючись існуючими нормативами та досвідом функціонування агропродовольчих систем розвинених країн, а також обґрунтуємо напрями впливу держави з метою забезпечення повномасштабної реалізації зазначеного процесу.

Основними складовими сталого економічного розвитку агропродовольчого виробництва є стабільне зростання його обсягів, структурна збалансованість, екологічність, економічна та соціальна ефективність. Відповідно до цього ідентифікувати розвиток галузі з позиції її економічної сталості можна з урахуванням таких характеристик, як: 1) динаміка обсягів виробництва та їхня коливість; 2) співвідношення тваринництва і рослинництва; структура посівів та тваринництва; 3) комплексність використання ресурсів території (регіональна спеціалізація<sup>1</sup>, що відповідає біокліматичному та організаційно-господарському потенціалу території); питомий випуск продукції; рівень диверсифікації видів економічної діяльності на селі; рівень заробітної плати зайнятих у сільському господарстві; 4) частка органічного землеробства; рівень використання природоохоронних і ресурсозберігаючих технологій, у тому числі в сфері утилізації відходів.

Таким характеристикам відповідає сукупність наведених нижче індикаторів, які, в свою чергу, відображають параметри економічно сталої агробіосистеми.

1. *Темп зростання випуску.* Беручи до уваги значну коливість сільськогосподарського виробництва, зокрема в розрізі п'ятирічних періодів, доцільно значенням цього параметра вибрати середнє за вказаний період. Приміром, у 2001–2005 рр. такий показник в Україні становив 1,95%, у 2006–2010 рр. – 2,4% [3]. У 2011 р. індекс виробництва валової продукції сільського господарства дорівнював 119,9%, у 2012 р. – 95,5%, а в 2013 р. – 113,7%, що свідчить про збереження тенденції стабільного нарощування галуззю обсягів випуску і підтверджує можливість прийняття значення 4% як рівня відповідного індикатора на період 2016–2020 рр.

2. *Рівень коливності врожайності зернових культур.* Пропонується значення цього показника встановити не вищим за 10%, а в довгостроковій перспективі – 5%, як у розвинених країнах [4]. Нині ж він в Україні становить 15%.

3. *Оптимальна структура посівів* визначена у Постанові КМУ від 11 лютого 2010 р. №164 "Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівоzmінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах" [5]. У 2013 р. Мінагропрод ініціював перегляд діючих правил оптимального співвідношення культур у сівоzmіні, що має забезпечити зростання продуктивності ґрунту в межах 40–50% [6].

Водночас аналіз показав, що в Україні зазначених нормативів переважно не дотримуються, навіть зважаючи на дані офіційної статистики, а що вже й казати про реальну ситуацію<sup>2</sup>? Так, порівняння рекомендованої структури посівних площ у природно-сільськогосподарських регіонах України та масштабів фактичної площі посівів у 2013 р. засвідчило, що порушення мають місце в усіх регіонах. Найбільшою мірою вони стосуються частки багаторічних трав, яка, наприклад, у Північно-степовому регіоні –

<sup>1</sup> За оцінкою американських експертів регіональна спеціалізація дозволила майже втричі підвищити ефективність виробництва продукції за всіх інших рівних умов [2].

<sup>2</sup> Зокрема, на думку багатьох експертів, фактичні площі посіву соняшнику в Україні є суттєво недооціненими.



у понад сімнадцятеро, у Лісостеповому, Передкарпатському – вдев'ятеро, у Поліському – в понад уп'ятеро нижча за нижню межу нормативу. Невідповідності є й щодо посівів технічних культур: їхня частка (особливо соняшнику) у ряді областей є суттєво вищою за рекомендовані значення, причому навіть у регіонах, для яких ця культура не є пріоритетною з огляду на природно-кліматичні умови. Зокрема, в Житомирській області питома вага посівів соняшнику перевищила норматив у 11 разів.

4. *Структура виробництва м'яса за видами* (стала структура тваринництва). У цьому контексті потрібно брати до уваги два моменти. Перший – загальна сталість тваринництва зростає внаслідок збільшення частки м'яса птиці і свинини в обсягах виробленої продукції через вищий коефіцієнт розмноження цих тварин і більшу частку концентрованих кормів у їхніх раціонах, а отже, й кращу адаптованість зазначених виробництв до впливу зовнішніх чинників [7]. Другий – відповідно до медичних рекомендацій у структурі споживання м'яса частка яловичини має становити 40–45%, свинини – 30–35%, а птиці – 15–20% [8].

В Україні в 2012 р., за даними Держстату, в структурі виробництва м'яса частки яловичини, свинини та м'яса птиці становили відповідно 18%, 32 і 49%, тобто співвідносилися як 1:1,8:2,7<sup>3</sup>. Така ситуація насамперед свідчить про низький рівень продовольчого платоспроможного попиту вітчизняних споживачів і тому її можна вважати тимчасово виправданою, тим більше з огляду на наведену вище умову підвищення сталості галузі. У майбутньому ж, очевидно, варто прагнути до збалансування споживання м'яса різних видів відповідно до медичних рекомендацій.

5. *Чисельність ВРХ у розрахунку на 1 га ріллі*. Враховуючи, що одна голова ВРХ щорічно дає приблизно 9–10 т гною, а для досягнення бездефіцитного балансу гумусу в ґрунт необхідно вносити від 8 до 13 т гною на 1 га ріллі [10], значення такого індикатора можна прийняти на рівні 1.

В Україні близьке до цього значення цього показника досягалося в 1990 р., а в 2012 р. воно становило 0,14.

Водночас розвиток тваринництва пов'язаний з такими екологічними проблемами, як перевитрати води та забруднення ґрунтових вод і водойм. Так, на вирощування й промислове перероблення 1 кг яловичини в США витрачається до 16 кг зерна і 70 тис. л води. Тому надмірна локальна концентрація тваринництва є вкрай небезпечною тенденцією, яка, на жаль, нині досить виразно простежується в Україні на тлі загальної нестачі в країні поголів'я ВРХ.

Крім того, якщо виходити з наведеного вище нормативу, площі ріллі в Україні й оптимальної структури стада ВРХ, згідно з якою корів у ньому за будь-якої спеціалізації має бути не менше 40%, очевидно, що для досягнення необхідного рівня виходу гною кількість корів (5,3 млн голів станом на 1.09.2013 р.) повинна зрости більше, ніж удвічі. Якщо ж припустити, що будуть досягнуті показники Канади щодо надоїв молока (в 2011–2012 рр. у середньому 8699 кг/рік проти 4174 кг/рік в Україні), то внутрішнє виробництво цієї продукції також відповідно зросте. Немає сумнівів, що за відсутності масштабного експортного попиту на українську молочну продукцію така ситуація призведе до розбалансування ринку і галузі. Тому, як не тривіально це звучить, нарощування поголів'я ВРХ, його продуктивності та м'ясо-молочного виробництва необхідно здійснювати, лише чітко визначивши джерела збуту такої продукції. Внутрішній продовольчий ринок недонасичений нею приблизно на 35% (за адекватної продовольчої платоспроможності населення країни), а розширення експорту стримується низькою якістю і чималою вартістю продукції. Тому в основу вирішення цієї проблеми має бути покладений комплексний підхід, ключовими компо-

<sup>3</sup> Довідково: відповідні параметри в Канаді – економічно розвиненій країні з найбільш подібними до вітчизняних природно-кліматичними умовами, – в 2011 р. становили 1:1,7:1,08 [9].



нентами якого є: зниження собівартості виробництва, передусім за рахунок використання побічної продукції й відходів основного виробництва та його раціональної концентрації<sup>4</sup>, а також підвищення якості продукції, у т.ч. внаслідок застосування виробниками вищих стандартів і державою – жорсткіших санкцій за їх недотримання, активізації процесу проведення незалежних експертиз, антиреклами і, певною мірою, – у результаті зниження собівартості м'ясо-молочної сировини (що зменшить доцільність її заміни низькоякісними чи непритаманними їй імпортними компонентами).

6. *Ефективність використання основних ресурсів сільськогосподарського виробництва.* Її доцільно оцінювати за загальновідомими показниками валової продукції галузі у розрахунку на 1 га, одного зайнятого та 1 грн основних фондів. При цьому через значну недооцінку в нинішніх умовах основних фондів галузі [11] більш значущими можна вважати показники ефективності використання землі і праці в сільському господарстві. За даними ФАО, у 2011 р. в Україні такі показники становили відповідно 530 дол./га і 4360 дол. на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві, що суттєво поступалося показникам майже всіх відібраних для порівняння країн (табл. 1).

Для встановлення граничних значень наведених показників для України в довгостроковій перспективі варто орієнтуватися на рівень відповідних показників розвинених країн, насамперед Франції та Канади.

7. *Енергомісткість сільськогосподарського виробництва.* В Україні у 2012 р. показник відношення вартості спожитих галуззю енергетичних ресурсів до вартості її випуску (0,116) більш ніж удвічі перевищував відповідний показник США 2011 р. (0,048) [12], але був нижчим, ніж у Росії (понад 0,2) [13].

Таблиця 1

**Ефективність використання землі і трудових ресурсів  
у сільському господарстві в 2011 р. у розрізі країн світу**

Показник	Україна	Канада	Франція	Польща	Білорусь	Росія
Валова продукція у постійних цінах 2004–2006 рр., млн дол. США	21874	28126	56875	16480	5480	54428
Площа сільгоспугідь, тис. га	41281	62597	29090	14779	8875	215250
Валова продукція у розрахунку на 1 га	<b>530</b>	<b>449</b>	<b>1955</b>	<b>1115</b>	<b>618</b>	<b>253</b>
Сільськогосподарська зайнятість, тис. осіб	5017	619	1216	5520	817	11210
Валова продукція у розрахунку на одного зайнятого	<b>4360</b>	<b>45438</b>	<b>46772</b>	<b>2986</b>	<b>6707</b>	<b>4855</b>

Джерело: за даними ФАО: FAOSTAT. Resources [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://faostat.fao.org/site/342/default.aspx>>.

8. *Частка власної (локальної) переробки сільгоспідприємствами своєї агропродукції в загальних обсягах її переробки.* Граничне значення цього індикатора може бути визначене лише з урахуванням регіональних чинників виробництва і споживання агропродовольчої продукції. Загалом же по Україні в 2012 р. обсяги власної переробки сільгоспідприємствами своєї агропродукції були мізерними за єдиним винятком. Так, щодо худоби та птиці вони становили 47% загальних обсягів виробництва м'яса (та 82% виробництва м'яса сільгоспідприємствами), в тому числі м'яса птиці – 89%. Натомість частка яловичини і телятини, переробленої сільгоспідприємствами на власних та орендованих потужностях становила менше 2%, а молока – 0,1%. Практично аналогічна ситуація й щодо рослинницької продукції: зернових і зернобо-

<sup>4</sup> Конкурентоспроможними вважаються молочні ферми, що налічують від 400 голів худоби, і відгодівельні комплекси на не менше, ніж 1000 голів, які мають у розпорядженні відповідну кількість сільгоспугідь. Масштаби фермерських господарств, не кажучи вже про особисті селянські господарства, набагато нижчі. Так, для того щоб сімейна ферма стала конкурентоспроможною і забезпечувала добробут селян, вона, за оцінками експертів, має бути оснащена сучасним обладнанням і утримувати не менше 5–10 корів.



бових було перероблено 1% загальних обсягів виробництва, соняшнику – 0,4%, оwoчів – 0,3%.

9. *Співвідношення заробітної плати зайнятих у сільському господарстві та середньої по економіці.* Очевидно, що рівень оплати праці в галузі має бути принаймні не нижчим за середній показник по національній економіці, який у 2012 р. становив 3026 грн (у сільському господарстві – 2077 грн, тобто 69% середнього значення).

10. Загальну зайнятість на селі можна приблизно оцінити за *рівнем зайнятих різними видами професійної діяльності у сільській місцевості*, хоча й очевидно, що такий показник вельми умовно відображає загальний рівень зайнятості селян, оскільки враховує зайнятість в особистому господарстві, (яка, однак, далеко не завжди може гарантувати стабільність доходів сільських мешканців і дотримання таким чином однієї з ключових умов сталого розвитку). Саме тому в 2012 р. зайнятість на селі становила майже 63%, перевищивши показник для усього населення країни (60%). Примітно, що при цьому в сільській місцевості частка зайнятого населення, старшого за працездатний вік, була в 1,6 раза, а питома вага найпростіших професій (які не вимагають спеціальної освіти) – майже вдвічі вища за середні значення в Україні, що свідчить про порівняно нижчий рівень людського капіталу на селі.

11. *Частка площ під органічним землеробством у структурі сільськогосподарських угідь.* Враховуючи нинішній середньоєвропейський рівень цього показника (3% [14]) та наявні в Україні природні умови для органічного виробництва, можна надати цьому індикатору значення 5%.

Поки ж, згідно з даними Федерації органічного руху України, частка таких земель в країні не перевищує 1% (0,7% у 2012 р. [15]).

Треба також зазначити, що сприяють екологізації та підвищують економічну ефективність сільськогосподарського виробництва й технології точного землеробства (всі процеси контролюються за допомогою системи GPS, що відчутно зменшує виробничі витрати), мінімального або нульового обробітку ґрунту Mini-Till, No-Till (зберігає вологу в ґрунті, зменшує викиди вуглецю, а також скорочує сукупні витрати та збільшує прибуток на відповідно понад 12% та 10–36% порівняно з традиційними технологіями). Водночас суттєвим обмеженням для широкого застосування таких технологій є досить висока ціна посівної техніки, її порівняно тривала окупність.

12. *Рівень використання сільгосппідприємствами відходів основного виробництва.* Такий показник в ідеалі має дорівнювати 100%. При цьому відходи можуть використовуватися як без додаткової обробки (змішування поживних решток із землею), так і як сировина для супутніх виробництв (біогаз, сухі органічні добрива, пелети, біопластик тощо).

Подібна інформація в Україні офіційною статистикою не фіксується. Однак можна стверджувати, що загальні обсяги переробки відходів аграрними підприємствами мізерні. У рослинництві цим займаються переважно органічні господарства, технологічний процес у яких передбачає використання поживних решток як органічних добрив. Що стосується пелет, то їхнє виробництво в більшості випадків – це окремий бізнес. Котли для спалювання пресованих рослинних решток мають не більше кількох десятків вітчизняних сільськогосподарських підприємств.

У тваринництві ж лише окремі великі сучасні комплекси передбачають у своєму складі наявність виробництв з перероблення гною з метою використання на основному виробництві отриманого в результаті цього біогазу й органічних добрив.

Наведене вище порівняння сталих і тих, що фактично склалися в Україні параметрів функціонування сільськогосподарського виробництва, зокрема те, що практично щодо всіх них має місце більш чи менш суттєве розходження, дозволяє стверджувати, що діюча в країні модель агрогосподарювання демонструє недостатньо високу економічну сталість. Проте водночас очевидно, що в цілому граничні значення області такої сталос-



ті ще не досягнуті, оскільки сільгоспвиробництво вельми динамічно, хоча й незбалансовано, розвивається. Питання в тому, яким є "запас міцності" агросистеми, що значною мірою характеризує і потенціал її подальшого розвитку, а також за допомогою яких основних показників його можна оцінювати й моніторити (що, в свою чергу, має передбачати можливість справляння впливу і вказувати його напрям).

Видається, що тут насамперед потрібно звернути увагу на чинники, які впливають на забезпечення розвитку агросистеми на засадах економічної сталості і формують потенційні можливості її досягнення. Серед ендогенних чинників найважливішими є фінансовий стан виробників, їхня забезпеченість ресурсами, а також підприємливість й екологічна грамотність керівників сільгоспідприємств. Зовні, на макрорівні, на сталість розвитку агросистеми передусім впливає політика держави у сферах регулювання виробництва і ринку сільськогосподарської продукції, а також доходів населення.

Зважаючи на це, поряд із моніторингом значень наведених вище параметрів для визначення їхньої відповідності показникам сталої агробіосистеми слід оцінювати також ресурсне й інноваційне забезпечення сільськогосподарської діяльності, ступінь і напрями державної підтримки агровиробників та масштаби платоспроможного продовольчого попиту населення країни.

*Фінансовий стан галузі* є найважливішою характеристикою перспектив її розвитку, в т.ч. шляхом сталості. У цьому контексті передусім потрібно відстежувати рівень інвестування галузі й рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції. Парадокс у тому, що за рентабельності сільгоспвиробництва у 2010–2012 рр., учетверо вищої, ніж у середньому по національному господарству, рівень інвестицій в основний капітал галузі у 2011 р. відносно попереднього року лише на 10% перевищив середній по економіці. І це при тому, що фондоозброєність у галузі – одна з найнижчих (майже вдвідесятеро менше середнього рівня).

Особливої уваги потребує забезпечення рентабельності м'ясного скотарства. У перспективі тут бажано досягти середнього рівня рентабельності тваринницької продукції, який, зокрема у 2012 р., становив 14%. Поки ж в Україні рівень рентабельності виробництва ВРХ на м'ясо постійно є від'ємним (у 2012 р. – 29,5%).

*Кількість інноваційно активних підприємств.* Очевидно, що в цьому випадку бажаним є значення індикатора на рівні 100%. Однак у середньостроковій перспективі такий показник можна обмежити кількістю підприємств, які отримують чистий прибуток (у 2010–2012 рр. – 80%).

Наразі статистика інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств в Україні відсутня. Втім з огляду на результати проведеного нещодавно вибіркового опитування [16] нинішню інноваційну активність аграріїв можна приблизно оцінити на рівні 20–25%.

Водночас впровадження агроновацій – найбільш реальний та ефективний шлях забезпечення економічної сталості сільськогосподарської діяльності, оскільки більшість сучасних світових інноваційних розробок у цій сфері має чітко виражену природозберігаючу й ресурсоефективну спрямованість.

*Забезпеченість сільськогосподарською технікою* прийнято характеризувати потужністю двигунів тракторів у розрахунку на 100 га ріллі і кількістю зернозбиральних комбайнів, які припадають на 1000 га посівної площі зернових. В Україні, за даними Держстату, це відповідно 53 к.с. і 4 шт., а наприклад, у США – 200 і 15, Франції – 277 і 16, Німеччині – 397 і 28 [17].

Здатність протистояти негативному впливу цінової кон'юнктури аграрного ринку передусім пов'язана із *забезпеченістю сільгоспвиробництв сертифікованими місткостями для тривалого зберігання вирощеної продукції*. Враховуючи важливість зернових і олійних для розвитку галузі та досягнення її стійкості, пропонуємо цей показник визначати саме за такою продукцією. Значення цього показника теоретично мало б становити 100%, а наразі оцінюється експертами на рівні 78% [18].



Водночас очевидно, що, зважаючи на високу вартість послуг сертифікованих елеваторів, повна забезпеченість зерносховищами не гарантує їхньої доступності для багатьох дрібних і середніх агровиробників, змушених нині будувати тимчасові сховища у власних господарствах.

*Частка зрошуваних земель.* Для умов України її варто встановити на рівні не менше 9,5%, що відповідатиме показнику іригованих площ у 1990 р. (без урахування площ, переданих у ході розпаювання господарствам населення).

У 2012 г. в Україні аграрними підприємствами зрошувалося лише 1541 тис. га, тобто приблизно 7,5% їхніх сільськогосподарських угідь.

У зв'язку з нинішніми й очікуваними кліматичними змінами в Україні суттєво загострилася проблема подолання наслідків посух. Для її вирішення необхідно розширювати використання вологозберігаючих технологій, розвивати селекцію і переходити до використання насіння посухостійких культур, а також відновлювати діючу в країні раніше систему зрошення. Проте відомо, що зрошуване землеробство споживає від 70 до 80% глобальних поставок прісної води, від половини до 2/3 якої втрачається при поверховому зрошенні [19]. Тому багато країн, особливо вододефіцитних (до яких відноситься й Україна, насамперед, її південно-східні регіони), переходять до використання системи економнішого крапельного зрошення.

*Родючість ґрунту.* Відомо, що родючість ґрунту в Україні постійно знижується: щороку внаслідок водної та вітрової ерозії втрачається від 450 до 600 млн т родючого шару ґрунту, 30 млн га земель сільськогосподарського призначення визнано деградованими, а від 14 до 17 млн – ерозійно небезпечними [20]. Загалом же родючість ґрунту можна оцінювати за вмістом у ньому гумусу й поживних речовин, необхідних для формування врожаю. За результатами агрохімічної паспортизації земель протягом 1986–2010 рр. вміст гумусу в ґрунтах зменшився на 0,5%<sup>5</sup>, а баланс втрати гумусу останні 10 років був гостродефіцитним (щорічні втрати становили 0,4–0,8 т/га) [21]. Аналогічна картина має місце й щодо поживних речовин (азоту і фосфору). Їхні втрати після 1990 р. стабільно перевищують відповідні надходження: у 1996–2000 рр. – на 77 кг/га, у 2001–2005 рр. – на 135, а у 2006–2010 рр. – на 118 кг/га. Нині площі ґрунтів з низьким вмістом гумусу становлять 15%, середнім – 28, підвищеним – 34, високим вмістом гумусу – 23%. При цьому відзначається негативна тенденція зменшення площ із високим вмістом гумусу і перерозподілом їх у підвищену та середньозабезпечену групи [22].

*Частка кваліфікованих працівників у їхній загальній чисельності.* У цьому випадку за орієнтир можна взяти середню по національній економіці питому вагу найманих працівників, які мають неповну та базову вищу, а також повну вищу освіту, в їхній обліковій кількості. Значення цього показника по економіці в 2011 г. становило 57%, а в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві – 30% [23]. Водночас варто розуміти, що така ситуація була викликана традиційно меншою потребою у висококваліфікованих кадрах на селі.

*Аграрна політика і політика доходів населення.* Тут передусім потрібно оцінювати рівень держпідтримки агровиробництва і рівень реальних доходів населення країни. Цілком очевидно, що державне фінансування галузі є недостатнім (особливо в останні, кризові, роки) і структурно незбалансованим як за групами виробників, так і за напрямками. Про це досить багато говорилося, однак ситуація кардинально не змінюється. Рівень бюджетного фінансування сільського, лісового і рибного господарства в Україні є вельми невисоким: у 2009–2011 рр. – 2,4% загальних видатків і 9,1% ВДВ у сільському господарстві (для порівняння: у США – це відповідно 0,6 і 14,6%, Латвії – 7 і 51%, Білорусі – 11 і 30%) [24].

<sup>5</sup> Відомо, що для збільшення вмісту гумусу в ґрунті на 0,04% потрібно 10 років за умови виведення земельної ділянки з використання.



У 2012–2013 рр. загальні обсяги бюджетних коштів, виділених за законом Мінагропроду, були відносно стабільними (8,5 та 8,7 млрд грн [25]). Однак поряд з цим мало місце суттєве скорочення витрат за статтею "Дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки...": на 29% протягом зазначеного періоду. Ще відчутніше зменшилися обсяги фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі (з 827 млн грн у 2012 р. до 97 млн грн у 2013 р.). Саме з них згідно з Постановою КМУ [26] мають фінансуватися селекція в рослинництві та тваринництві, заходи із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, підтримка суб'єктів агрогосподарювання через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів тощо. Найбільш вагомими ж напрямками видатків профільного міністерства були утримання власного апарату й підготовка кадрів для АПК.

Однією з основних умов стабільного нарощування обсягів сільгоспвиробництва, як відомо, є підвищення рівня реальних доходів населення, які визначають платоспроможний продовольчий попит. У 2011–2012 рр. доходи і продовольчі витрати населення країни зростали, хоча й незначно. Так, сукупні ресурси домогосподарств з урахуванням зміни індексу споживчих цін у 2012 р. збільшилися відносно попереднього року на 16%, а сукупні витрати на харчування – приблизно на 10% [27].

Усі ці показники відображають процес формування потенціалу економічної сталості агрогосподарювання. Масштаби й тенденції зміни такого потенціалу, в свою чергу, підтверджують можливість збереження агросистемою сталого стану в процесі свого розвитку або вказують на вичерпування ресурсів сталості й визначають напрями впливу на систему з метою її стабілізації і зростання.

Вирішення проблеми сталого розвитку будь-якої системи, у т.ч. й агропродовольчої, визначальною мірою залежить від здатності держави ефективно стимулювати такий напрям розвитку, дієво контролювати процес і жорстко карати за його недотримання. На одну екологічну грамотність і свідомість виробників тут розраховувати не варто, оскільки заходи, пов'язані із забезпеченням сталого розвитку, як правило, високовитратні, а тому без створення державою системи економічної мотивації (до того ж за відсутності відчутних штрафних санкцій) – економічно невиправдані. Провідна роль держави в цьому питанні вбачається також у зв'язку з домінуванням у нинішній час інноваційних інструментів у процесі забезпечення сталості. А повноцінний розвиток інноваційної діяльності можливий лише за реальної, а не декларативної зацікавленості у цьому держави та під її опікою. Крім того, для впровадження нововведень потрібні кваліфіковані працівники, дефіцит яких у сільськогосподарському виробництві вітчизняні аграрні ВНЗ поки не спроможні поповнити.

Водночас очевидно, що самих лише державних коштів на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора та здійснення його повномасштабної модернізації не вистачить. Потрібно передбачити механізм залучення позабюджетного фінансування виконання таких цілей. Це можуть бути кошти як вітчизняного приватного агробізнесу<sup>6</sup>, так і міжнародних структур, сфера діяльності яких пов'язана з наданням підтримки державам Східної Європи для екологізації їхніх економік.

Таким чином, найважливішими напрямками державного впливу на аграрний сектор з метою забезпечення його сталого економічного розвитку на сучасному етапі є фінансовий стан дрібних і середніх виробників сільгосппродукції та мешканців сільської місцевості, сфера агроновацій, екологічна безпека і стан природних ресурсів агрогосподарства. У цьому зв'язку першочерговими завданнями держави мають стати:

1) надання адресних дотацій (не пов'язаних з виробництвом) дрібним агрогосподарствам і селянським господарствам для підтримання рівня їхніх доходів та збереження поселенської мережі;

<sup>6</sup> Відомо, що, наприклад, у Німеччині кожний євро, вкладене державою у фінансування "зеленої" економіки, залучає у цю сферу 6–7 євро приватного капіталу.





- 2) часткове відшкодування відсоткових ставок за банківськими кредитами для дрібних і середніх сільгоспвиробників;
- 3) збереження механізму відшкодування ПДВ за здані виробниками на переробку молоко і яловичину, спеціальної бюджетної дотації фізичним особам за утримання та збереження молодняку ВРХ, а також частково – вартості купленої племінної ВРХ, побудованих молочних і скотарських ферм тощо [28], але виключно за умов відповідності розмірів таких ферм і умов виробництва на них екологічним вимогам;
- 4) відшкодування вартості побудови ферм сімейного типу (до 10 голів ВРХ) і придбання для них обладнання;
- 5) часткове відшкодування коштів, спрямованих агропідприємствами на перероблення відходів основного виробництва; участь у реалізації ресурсозберігаючих і природоохоронних проектів;
- 6) розвиток вітчизняної селекції у рослинництві і тваринництві та ринку відповідної продукції; забезпечення цільового фінансування науково-дослідних робіт із найбільш перспективних напрямів аграрної біотехнології, утилізації відходів, ресурсозбереження;
- 7) облік і контроль стану природних ресурсів і дотримання екологічних вимог у сільському господарстві згідно з системою конкретних показників, включення яких до статистичної звітності сільгоспідприємств має бути визнане обов'язковим;
- 8) активізація державно-приватного партнерства у сфері розбудови інфраструктури аграрного ринку та відновлення і розвитку системи зрошення сільськогосподарських земель;
- 9) унормування процедур субсидування і сертифікації виробництва органічної продукції відповідно до Закону України "Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини" [29];
- 10) забезпечення послідовності та передбачуваності державних заходів у сфері регулювання і розвитку агропродовольчого виробництва і ринку;
- 11) пришвидшення розвитку об'єднань виробників у аграрній сфері; пропагування розвитку контрактного сільського господарства;
- 12) підвищення рівня аграрної освіти та її відповідності сучасним потребам ринку; стимулювання залучення в сільську місцевість кваліфікованих кадрів потрібних там професій;
- 13) розвиток під егідою профільного міністерства системи моніторингу агропродовольчого виробництва і ринку та забезпечення доступності основних її показників для широкого кола агровиробників;
- 14) формування сукупності орієнтирів (якими можуть бути наведені вище значення параметрів економічно сталої агробіосистеми) та відстеження за ними напрямів, масштабів і ефективності витрачання бюджетних коштів на забезпечення економічної сталості сільського господарства.

### **Список використаних джерел**

1. Шубравська О.В. Чинники та індикатори сталого розвитку агросфери / О.В. Шубравська, Л.М. Корсак // Економіка АПК. – 2005. – № 12. – С.15–20.
2. Черняков Б.А. Современные факторы модернизации аграрного сектора США / Б.А. Черняков // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2012. – № 1. – С. 83–102.
3. Пасхавер Б. Сценарії розвитку агросфери / Б. Пасхавер // Економіка України. – № 11. – 2011. – С. 38–44.
4. Шубравська О.В. Модернізація аграрного сектора України: ризики та перспективи / О.В. Шубравська, К.О. Прокопенко // Економіка України. – № 8. – 2013. – С. 64–76.



5. Постанова КМУ від 11 лютого 2010 р. № 164 "Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах" [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-п>>.
6. Минагропрод предлагает внести изменения в правила севооборота в Украине [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://uga-port.org.ua/novosti/ukraina/minagroprod-predlagaet-vnesti-izmeneniya-v-pravila-sevooborota-v-ukraine>>.
7. *Загайтов И.Б.* Экономические проблемы повышения устойчивости сельскохозяйственного производства / И.Б.Загайтов, П.Д. Половинкин. – М. : Экономика, 1984. – 239 с.
8. Методические принципы оценки, формирования и прогнозирования развития внутреннего рынка мяса в Российской Федерации. – Дубровицы : ВАСХН ГНУ ВНИИ животноводства, 2010. – С. 19.
9. FAOSTAT. Production [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://faostat.fao.org/site/567/DesktopDefault.aspx?PageID=567#ancor>>.
10. *Маракулін П.П.* Земля та раціональне її використання / П.П. Маракулін ; за ред. О.А. Бугуцького. – К. : Урожай, 1983. – 64 с.
11. *Пасхавер Б.Й.* Аграрний сегмент національного багатства / Б.Й. Пасхавер // Економіка України. – 2013. – № 2. – С. 49–59.
12. Indices of farm output, input, and total factor productivity for the United States, 1948–2011 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <[http://www.ers.usda.gov/data-products/agricultural-productivity-in-the-us.aspx#UrgRC\\_qeMnK](http://www.ers.usda.gov/data-products/agricultural-productivity-in-the-us.aspx#UrgRC_qeMnK)>.
13. *Антропова Э.К.* Проблемы снижения энергоёмкости аграрной продукции [Електронний ресурс] / Антропова Э.К., Харисов Р.Г., Акмаров П.Б. – Доступний з : <[http://catalog-statei.ru/view\\_article.php?id=708](http://catalog-statei.ru/view_article.php?id=708)>.
14. Agricultural census 2010 – main results [Електронний ресурс]. – Доступний з : <[http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics\\_explained/index.php/Agricultural\\_census\\_2010\\_-\\_main\\_results](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Agricultural_census_2010_-_main_results)>.
15. Органік в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29>>.
16. *Калачова І.В.* Інноваційна діяльність сільськогосподарських підприємств: перешкоди та напрями розвитку / Калачова І.В., Шубравська О.В., Прокопенко К.О. // Статистика України. – № 1. – 2013. – С. 25–38.
17. Программа обновления парка сельхозтехники [Електронний ресурс]. – Доступний з : <[http://www.rosagroleasing.ru/upload/content\\_pages/about/programma\\_obnovleniya\\_parka\\_selhoztehnik.pdf](http://www.rosagroleasing.ru/upload/content_pages/about/programma_obnovleniya_parka_selhoztehnik.pdf)>.
18. *Купченко А.* Система хранения зерна и масличных культур в Украине – текущее состояние и перспективы развития / А. Купченко // АПК-Информ. – № 41. – С. 18–21.
19. Глобальный зеленый новый курс. Доклад. Март 2009 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <[http://www.unclearn.org/sites/www.unclearn.org/files/inventory/UNEP90\\_RUS.pdf](http://www.unclearn.org/sites/www.unclearn.org/files/inventory/UNEP90_RUS.pdf)>.
20. *Король О.* Огляд стану ґрунтів України та їх родючості [Електронний ресурс] / О. Король. – Доступний з : <<http://infoindustria.com.ua/plodorodie-pochv-sevooboroty-i-struktura-zemelnyih-ugodiy/>>.
21. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища України у 2011 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://www.menr.gov.ua/docs/activity-dopovidi/NacDopovid2011.pdf>>.
22. *Греков В.О.* Особливості проведення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення [Електронний ресурс] / В.О. Греков, Л.В. Дацько. – Доступний з : <<http://www.ndipvt.org.ua/konf6/1/1.htm>>.
23. Розподіл найманих працівників за рівнем освіти за видами економічної діяльності. Статистичний щорічник України за 2011 рік. – К. : ТОВ "Август Трейд", 2012. – С. 372.
24. FAO Statistical Yearbook 2013. World food and agriculture. – FAO Rome, 2013. – P. 58–61.
25. Закони України про державний бюджет України на 2012, 2013 рр. [Електронні ресурси]. – Доступні з : <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>>, <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>>.
26. Постанова КМУ від 13 лютого 2012 р. № 104 "Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі" [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/104-2012-п>>.
27. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 році. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 331 с.



28. Постанова КМУ від 23 квітня 2012 р. № 342 "Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 р. № 246" [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/342-2012-п>>.
29. Закон України від 03.09.2013 № 425-УІІ "Про виробництво та обіг органічної сільсько-господарської продукції та сировини" // Урядовий кур'єр. – 2013. – 17 жовтня . – № 190. – С. 9–11.

*Надійшла до редакції 10.04.2014 р.*

*Шубравская Е.В., д-р экон. наук, профессор  
заведующая отделом форм и методов хозяйствования в агропромышленном комплексе  
Института экономики и прогнозирования НАН Украины*

#### **РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ УКРАИНЫ В СООТВЕТСТВИИ С ПРИНЦИПАМИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ**

Сопоставлены параметры функционирования отечественного агрохозяйствования с соответствующими нормативами и показателями развития агропродовольственных систем развитых стран с похожими на украинские природно-климатическими условиями. На этой основе оценено текущее состояние развития отечественного агропродовольственного производства с позиции его экономической устойчивости. Предложены первоочередные задачи государства в отношении обеспечения устойчивого экономического развития сельскохозяйственного производства.

*Ключевые слова:* сельскохозяйственное производство, устойчивое экономическое развитие, ресурсное обеспечение, государственное регулирование.

*O.Shubravska, Doctor of Economics, Professor,  
Head, Department of the Forms and Methods of Economic Management in the Agro-Industrial  
Complex, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian NAS*

#### **DEVELOPMENT OF UKRAINE'S AGRICULTURAL MANAGEMENT ON THE BASIS OF ECONOMIC SUSTAINABILITY**

The methodology of sustainable development includes the determination of its strategic aim and components in the framework of systemic and cross-disciplinary approaches and with the use of comparative data as well as building indicators showing the development progress and its correlation with selected sustainability parameters at a given moment of time. In accordance with this methodology, the author creates a multitude of index numbers of the agricultural sustainable economic development and suggests their values based on the domestic standards and the operating standards of the agro-food systems of the developed countries with close environmental conditions similar to Ukraine's. Such guide values are compared with data characterizing the current development of this country's agrarian sector. In so doing, the present condition of the domestic agrarian production is estimated in the context of its economic sustainability. The author points out to the lack of correspondence of the current resource provision of the domestic agrarian production and its current conditions to the requirements of economic sustainability. The article proposes various priority government measures concerning the sustainable economic development of agrarian production.

*Key words:* agricultural production, sustainable economic development, resource provision, state regulation.